

ORIGINAL ARTICLE

सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ स्थापना व कार्याचा संक्षिप्त आढावा

प्रा. भारत जाधव

सहयोगी प्राध्यापक, देशभक्त संभाजीराव गरड महाविद्यालय, मोहोळ.

प्रस्तावना :

सोलापूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाला जोडधंदा म्हणून दुग्ध व्यवसायाला महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचे उपजिविकेचे साधन म्हणूनही या व्यवसायाकडे पाहिले जाते. त्यामुळे या व्यवसायाचा विकास होण्यास मदत व्हावी म्हणून सन १९८१ मध्ये 'सोलापूर जिल्हा दूध सहकारी उत्पादक व प्रक्रिया संघाची' स्थापना करण्यात आली. दूध हे पूर्णत्व समजले जाते. सजिव प्राणीमात्राची निर्मिती झाल्यापासून दूध अस्तित्वात असावे. प्राण्याच्या अपत्याचा (पिलाचा) जन्म होताच मातेच्या स्तनातून दूधाचे स्त्रवन आपोआप झाले असावे. दूध म्हणजे सस्तन प्राण्याच्या स्तनातून स्त्राव होय. तेव्हापासूनच मानवाने दूधाबद्दल ज्ञान अवगत करून घेतले. मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर पशुपालनाचे महत्त्व मानवाला समजले. पशुपालन व दुग्ध व्यवसायामुळे मानवाची अन्नाची गरज पूर्ण झाली. दुग्धव्यवसायामुळे मानवी संस्कृतीचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास झाल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळापासून मानवाला दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची माहिती होती. इ. स. पूर्व १० हजार वर्षापूर्वी मध्य युरोपखंडात गाईपासून दूध मिळवले. थॉमस व शात्री यांच्या मतानुसार इ. स. पूर्व आठ हजार वर्षापूर्वी दक्षिण तुर्कस्तानमध्ये गाईपालन करून दूध मिळविले. भारतात मध्यभारत पुराने, वेद, उपनिषीदे या ग्रंथांमध्ये दूध व दुग्धजन्य पदार्थांच्या उल्लेख आढळतो. श्रीकृष्णाने दूधाचे महत्त्व लोकांना सांगितल्याचा उल्लेख मिळतो. मथुरा ही त्याकाळातील दूधाची बाजारपेठ असल्याचा उल्लेख सापडतो. यावरून दूधाला फार प्राचीन इतिहास असल्याचे दिसून येते.^१

'दुग्ध व्यवसाय' म्हणजे दुभत्या जनावरांपासून दूध मिळवणे. त्याचा उपभोग कुटुंबाच्या उपभोगासाठी करणे, आणि त्याच्या विक्रीतून आर्थिक उत्पन्न मिळविणे होय. हा व्यवसाय वैयक्तिक किंवा सहकारी संस्थेमार्फत करता येतो. या व्यवसायातून रोजगार मिळतो. कोणत्याही प्रकारचे प्रशिक्षण न घेता उद्योग सुरू करता येतो. दूध व दुग्धजन्य पदार्थ विक्रीतून परकीय चलनदेखील मिळविता येते. भारतातील ७० ते ८० % लोक ग्रामीण भागात राहतात. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने शेती पूरक असे दुग्धउत्पादन, पशुपालन, मत्स्योत्पन्न करतात. भारतात जवळजवळ साडेसात लाख खेडी आहेत. या खेड्यातील ७२ दशलक्ष लोक दूध व्यवसायात गुंतले आहेत. भारतात जगाच्या १४ टक्के दूध उत्पादन होते. आज भारत ८८ मेट्रिक टन दूध उत्पादन करतो. त्यामुळे भारत हा जगातील प्रथम क्रमांकाचा देश बनत आहे. भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये शेती व शेतीव्यवसायाचा हिस्सा २४.२ % आहे. त्यापैकी पशुधन व दुग्धव्यवसायाचा हिस्सा ११ % आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीला जोडधंदा म्हणून आणि ग्रामीण भागातील बेकारी व अर्थबेकारीचा प्रश्न सोडवण्यासाठी दुग्धव्यवसायाला आगळेवेगळे महत्त्व आहे. भारतातील दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या दूधाला खात्रीची बाजारपेठ व योग्य भाव मिळाल्यामुळे आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत होत आहे. अलिकडच्या काळात हा व्यवसाय एक स्वतंत्र व आधुनिक पध्दतीने केला जात असल्याने लोकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध झाला आहे.^२

➤ दूध व्यवसायाची उत्क्रांती :

पूर्वीच्या काळामध्ये पशुपालन व दुग्ध व्यवसायाकडे व्यवसाईक दृष्टीकोनातून पाहिले जात नव्हते मात्र जसजसी लोकसंख्या वाढू लागली त्याबरोबर मानवाचा दृष्टीकोन बदलला जाऊ लागला. दूधाच्या विक्रीतून चांगला फायदा होऊ लागल्याने दूध उत्पादन वाढवण्याबरोबर दुग्ध व्यवसायाला चालना मिळाली.^३

दूध जास्त काळ टिकून रहावे यासाठी त्यावर विविध संस्कार करावे लागतात. त्यासाठी मानवाने अनेक प्रयत्न केले. जगामध्ये सर्वात पहिल्यांदा स्विट्झर्लंड मधील 'केसीन' या गावात 'बुर्नी' या ठिकाणी इ. स. १८१५ मध्ये दुग्ध व्यवसायाची सुरुवात झाल्यानंतर ५-६ वर्षांनंतर 'डेन्मार्क' येथे सहकारी दूध संस्था स्थापन झाली. नंतर युरोप व अमेरिकेमध्ये दुग्ध व्यवसायाचा विकास मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते.

इ. स. १६२८ मध्ये दूधापासून लॅक्टोज (दुग्ध शर्करा/ दूधाची भूकटी) तयार करण्याचा शोध लागला. इ. स. १८५६ मध्ये अमेरिकेमध्ये गेल 'बाल्डन' याने दूधापासून सांद्रित दूधाची/ दूधाची भूकटी तयार करण्याचे पहिले पेटंट मिळवले १८७८ मध्ये दूधातील मलई वेगळी करण्याची पध्दत विकसित झाली. इ. स. १८८८ मध्ये स्विट्झर्लंड मध्ये निकोल्स 'गेर्बर' यांनी दूधातील स्निग्धांशांचे / फॅट मापण करण्याची पध्दत शोधून काढली. इ. स. १८९० मध्ये 'स्टीव्हन बॅबकॉक' याने आधुनिक पध्दतीने दूधातील स्निग्धांचे मापण करण्याची पध्दत शोधून काढली. इ. स. १८८० ते ९० या काळात दूध थंड करून (चिलींग) जास्तकाळ टिकविण्याचे तंत्र अवगत केले. इ. स. १८९५ मध्ये 'लुई पाश्चर' या अमेरिकन शास्त्रज्ञाने दूध टिकवण्यासाठी विशिष्ट तापमान दूध तापविणे व थंड करण्याची प्रक्रिया शोधून काढली. यालाच 'पाश्चराईझेशन' म्हटले जाते. इ. स. १९१४ मध्ये थंड दूधाची ने आण करण्यासाठी इंशुलेटेड टाक्या (थंड) असलेल्या मोटारिने दूधाची दुरवर ने आण करणे सोपे झाले.

अशा प्रकारच्या सुधारणामुळे जगात दूध उत्पादन वाढीला चालना मिळाली. यातून जास्त दूध देणाऱ्या संकरित गायीच्या निर्मितीवर भर देवून जगातील एकूण दूध उत्पादन वाढीवण्यावर भर दिला.^४

याच कालावधीमध्ये भारतामध्ये देखील दूध उत्पादन वाढत गेल्याचे दिसून येते. जगाच्या एकूण दूध उत्पादनात भारताचा वाटा सन २००४ मध्ये १४.० झाला. जगाच्या दूध उत्पादन वाढीबरोबर भारतातील देखील दूध उत्पादनात वाढ होत गेल्याचे दिसून येते.^५

भारतामध्ये प्राचीन कालापासून गाईना महत्वाचे स्थान आहे. हिंदू धर्म संस्कृतीमध्ये गाईला गोमाता, 'गोधन' म्हणून ओळखले जात होते. वैदिक काळात दूध, दही, तूप, गोमूत्र यांचा उपयोग देवपुजेसाठी केला जात असे. इ. स. पूर्व ३२१ ते २६९ या कालावधीमध्ये कौटिल्याने लिहिलेल्या या 'अर्थशास्त्रा' मध्ये पशुपालन व दुग्ध व्यवसायाचे महत्त्व सांगितले आहे. श्रीकृष्णाने गोकुळात दूधाचे महत्त्व सांगितले होते. वेद, उपनिषादे, महाभारतात दूध, दही, तूप, लोणी यांचा उल्लेख आढळतो. मात्र मध्ययुगीन काळात दुग्ध व्यवसायाचा ऱ्हास झाला. परंतु पुढील काळात तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर दुग्ध उत्पादन वाढले. दुग्ध व्यवसायातून रोजगार मिळाल्याने आर्थिक परिस्थिती उंचावल्याचे दिसून येते.^६

इ. स. १८१८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट सुरू झाली. नवीन शोधामुळे औद्योगिकरणाला चालना मिळाल्याने दूधाची मागणी वाढल्याने पशुपालन व दूध व्यवसायाला चालना मिळाली. इ. स. १८६२ मध्ये पशुवैद्यकीय शाळा सुरू करण्यात आली. इ. स. १८६८ मध्ये पशुधनाच्या आरोग्यासाठी कमिशन नेमले. यातून हिस्सार (हरियाना) येथे पशुवैद्यकीय पहिले महाविद्यालय सुरू केले. इ. स. १८७५ मध्ये सावकारांच्या विळख्यातून बाहेर पडण्यासाठी शेतकऱ्यांनी चळवळ सुरू केली. इ. स. १८८३ मध्ये मद्रास राज्यात शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी कायदा केला. इ. स. १९१२ च्या सहकारी कायदानुसार वेगवेगळ्या क्षेत्रात सहकारी पतसंस्था सुरू झाल्याने लोक एकत्र येवून आपल्या गरजा सोडवू लागले. भारतात इ. स. १८८६ मध्ये अलाहाबादमध्ये पहिली मिलीटरी डेरी स्थापन केली. इ. स. १९१९ मध्ये पहिली पशुगणना झाली. इ. स. १९१३ मध्ये अलाहाबाद (उत्तरप्रदेश) 'खेत्रा' याठिकाणी पहिली सहकारी संस्था स्थापन झाली. पुढच्या कालावधीमध्ये बडोदा, बेळगांव, हुबळी, कलकत्ता, बागलकोट येथे सहकारी दुग्धसंस्था स्थापन झाल्या. यातून हा व्यवसाय सरकारी, सहकारी, खाजगी क्षेत्रामध्ये विकसित झाला.^७

भारतातील दुग्ध विकास फार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. इ. स. १९९०-९१ मध्ये दुग्ध सहकारी सभासद संख्या ६३.४० हजार होती तर सभासद संख्या ७.७८ कोटी होते. इ. स. २००१-०२ मध्ये दुग्ध सहकारी संस्थांची संख्या १०१.३१ होती तर सभासद संख्या ११.५४ कोटी झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे दुग्ध उद्योगाने शेतीला पूरक उद्योग सुरू झाल्याने शेतकऱ्यांना जोड धंदा बनला आहे.^८

भारतात इ. स. १९५०-५१ मध्ये दूधाचे उत्पादन १७ दशलक्ष टन होते ते वाढून इ. स. २००३-०४ मध्ये ८८.८१ मिलीयन टन झाले. दूध वाढीचा वेग खऱ्या अर्थाने इ. स. १९७०-७१ पासून वाढला. कारण भारत सरकारने दूध उत्पादन वाढीसाठी वेगवेगळे कार्यक्रम राबवून प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे दूध उत्पादन वाढले. त्यामुळे गावोगावी दूध संस्था सुरू झाल्या. तालुका व जिल्हापातळीवर दूध संघाची स्थापना करण्यास प्रेरणा दिली.^९

इ. स. १९८१-८२ मध्ये भारताचे एकूण दूध उत्पादन ३४.३ दशलक्ष टन होते ते २००३-०४ मध्ये ८८.८१ दशलक्ष टन झाले. एकूण २३ वर्षांच्या काळात दूध उत्पादन अडीच पटीपेक्षा जास्त वाढल्याचे दिसून येते. इ. स. १९८७-८८ मध्ये दूध उत्पादन कमी झाले ते इ. स. १९९७-९८, २०००-०१ देखील दूध उत्पादन कमी झाले. याशिवाय इतर कालावधीमध्ये दूध उत्पादनामध्ये सतत वाढ झाल्याचे दिसते.

दुग्ध व्यवसायाच्या दृष्टीकोणातून पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती, नागपूर, कोकण व मुंबई असे एकूण सात विभाग आहेत. या सर्व विभागातून सहकारी व सरकारी क्षेत्रामध्ये प्रतिदिन सरासरी ४४.०० लाख लिटर दूधाचे उत्पादन होते. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत दुग्ध व्यवसाय अन्यन्यसाधारण महत्त्व आहे. मुंबई शहराला लागणारे स्वच्छ व निर्मळ दूध पुरेशाप्रमाणात मिळावे यासाठी नागरी पुरवठा विभागाच्या नियंत्रणामध्ये 'मुंबई दूध योजनेची' स्थापना इ. स. १९४७ मध्ये केली. यातूनच आरे गवळी वाड्याची इ. स. १९५०-५१ मध्ये पुणे येथे पहिली सहकारी तत्वावरील दूध संस्था स्थापन झाली. पुढे पुण्यातून दूध संकलन, शितकरणा, प्रक्रिया व वितरण करणारा प्रकल्प सुरू झाला. राज्यातील इतर भागाची दूधाची वाढती मागणी पूर्ण करण्याकरिता दुग्धव्यवसाय धोरणात बदल केले. त्यानुसार ग्रामीण भागातील शेतीव्यवसायावर आधारित असलेल्या दुग्ध व्यवसायावर भर देण्यात आला. इ. स. १९५८ मध्ये स्वतंत्र दुग्धव्यवसाय खाते निर्माण करून या खात्याकडे सहकारी दूध संस्थेची नोंदणी करणे व त्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकारी देण्यात आले. इ. स. १९६४ पर्यंत दुग्ध व्यवसायावर संपूर्णपणे सरकारी दूध महासंघाची स्थापना झाली. १ डिसेंबर १९७१ मध्ये राज्यात सहकारी तत्वावरील पहिली दूधावर प्रक्रिया करणारी दुग्धशाळा पुणे (कात्रज) येथे सुरू झाली. सहकारी खाते व दुग्ध संस्थाची रचना त्रिस्तरीय केली आहे. १) महाराष्ट्र राज्य सहकारी दूध महासंघ (महानंद) राज्यस्तर. २) जिल्हा/ तालुका सहकारी दूध संघ (जिल्हा किंवा तालुका स्तर). ३) प्राथमिक सहकारी दूध पुरवठा संघ. अशाप्रकारे त्रिस्तरीय दूध संकलन केले जाते. तालुका किंवा जिल्हासंघाची शिखर संस्था म्हणून महाराष्ट्रात 'महानंद' ही संस्था काम करत आहे. दूध महापूर योजनेच्या तिन्ही टप्प्यातील दूध उत्पादन वाढीसाठीचे विविध कार्यक्रम राबविल्यामुळे दूधाचे उत्पादन वाढले. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्य देशात दूध उत्पादनात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे.^{१०}

महाराष्ट्रात शासकीय व सहकारी क्षेत्रात ६३ दूध शाळा आहेत. यांची दैनिक क्षमता ६९.६५ लाख लिटर आहे. तर शासकीय व सहकारी क्षेत्रात ११७ दूध शितकरण केंद्रे आहेत. त्यांची प्रतिदिन क्षमता २१.३ लाख लिटर आहे. राज्यात एकूण ९ दूध भूकटी व दुग्धजन्य पदार्थ निर्मिती कारखाने आहेत. त्यांची प्रतिदिन क्षमता १४२ मेट्रीक टन आहे. राज्यात सहकारी संस्थांची संस्था २३,४८४ आहे. राज्यातील १४ लाख लोकांना व्यवसाय मिळाला आहे. एकंदर भारताच्या ८.३२ टक्के दूध उत्पादन महाराष्ट्रातून होते.^{११}

ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायावर आधारित असलेल्या तसेच ग्रामीण भागातील लोकांचे उपजीविकेचे साधन म्हणून असलेल्या दुग्ध व्यवसायाच्या विकासावर भर देण्यात आला. यातून इ. स. १९५८ मध्ये स्वतंत्र दुग्ध व्यवसाय खाते निर्माण करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी सोसायट्या १९६० अनुशंगाने ९ जून १९६७ मध्ये राज्यसहकारी दूध महासंघाची स्थापना झाली. यामधूनच महाराष्ट्र राज्य सहकारी कायद्याखाली दि. १० डिसेंबर १९८१ रोजी सोलापूर येथे 'सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाची' स्थापना झाली.

➤ उद्देश व कार्यक्षेत्र :

सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर संघास सामील असलेल्या दुग्ध उत्पादक संस्थाकडून दूध संकलित करून त्यावर प्रक्रिया करून त्याची किफायतशिर भावाने विक्री करण्याची सोय करणे, दूध उत्पादकाच्या दूधत्या व भाकड जनावरांसाठी तौलणिक पशु आहाराच्या व चान्याचा माफक दरात सवलतीने पुरवठा करणे, दूधावर प्रक्रिया करून दुग्धजन्य पदार्थांची सवलतीच्या दरात विक्री करणे, शहरातील ग्राहकांना शुध्द निर्भळ, निर्जंतूक व होमोजीनायझिंग केलेल्या सकस दूधाचा पुरवठा करणे इत्यादींचा प्रामुख्याने संघाच्या स्थापनेचा उद्देश आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी दूध संघ, इंडियन डेअरी कार्पोरेशन व सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ यांच्यात झालेल्या संयुक्त कराराप्रमाणे सोलापूर जिल्ह्यातील दूध व्यवसायाची संपूर्ण जबाबदारी शासनाने संघाकडे सोपवली आहे. याची अंमलबजावणी २१ मे १९८३ पासून झाली. दक्षिण सोलापूर तालुका दूध संघाचे विलीनीकरण सोलापूर जिल्हा दूध संघात करण्यात आले. आणि २१ मे १९८३ पासून सोलापूर दूध संघामार्फत दूध संकलनास सुरुवात झाली.^{१२}

सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाचे कार्यक्षेत्र हे माळशिरस तालुका वगळता संपूर्ण सोलापूर जिल्ह्यातील १० तालुका आहेत.

➤ **सभासद व भागभांडवल :**

सोलापूर जिल्हा दूध संघाची स्थापना जरी इ. स. १९८१ साली झाली तरी प्रत्यक्ष दूध संकलन हे २१ मे १९८३ पासून झाल्याचे दिसून येते. इ. स. १९८३-८४ च्या कालावधीमध्ये दूध संघाची सभासद संख्या केवळ ५४ होती. ती इ. स. २००६-०७ मध्ये २७११ झाली आहे. इ. स. २००६-०७ मध्ये ५८६.७२ लाख झाले आहे.

तक्ता
सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघाचे सभासद व भागभांडवल
(इ. स. १९८२-८३ ते २००६-०७)

अ.क्र वर्ष	सभासद	भागभांडवल
१९८३-८४	-	९१,९५,७००.००
१९९४-९५	-	१,१८,१७,२००.००
१९९६-१९९७	१२२६	१,५२,१९,२००.००
१९९८-९९	१२९४	१,७१,४५,८००.००
२०००-२००१	१७४५	२,१४,७६,१००.००
२००३-२००४	२२६३	२,७९,६२,५००.००
२००५-२००६	२५८८	५,६०,४८,८००.००

(स्रोत- सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ अहवाल.)

वरील तक्त्याचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता असे निदर्शनास येते की सहकारी चळवळ शासनाच्या प्रोत्साहनाने सोलापूर जिल्ह्यात दूध संघाच्या रूपाने ग्रामीण भागामध्ये आर्थिक सुबत्ता आल्याचे दिसते. इ. स. १९८३-८४ ते २००६-०७ पर्यंत २५ वर्षांच्या कालखंडामध्ये सभासद संख्या ५४ वरून २७११ पर्यंत गेली आणि भागभांडवल ५,८६,७२,०००.०० पर्यंत पोहचली. यावरून ग्रामीण भागात पशुपालक शेतकऱ्यांचा विश्वास बसल्याने ही वाढ झाल्याचे दिसते.^{१३}

➤ **निवडणूक :**

सतत दुष्काळ सदृश्य परिस्थितीशी सामना करणाऱ्या सोलापूर जिल्ह्यातील जनतेला सहकारी चळवळीने आधार मिळाला. सोलापूर जिल्ह्यातील सहकार क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या नेत्यांनी बाबुराव पाटील, भाई एस. एम. पाटील, गणपतराव देशमुख, कि.रा. मदी, ब्रम्हदेव माने, सुधाकरपंत परिचारक, बबनराव शिंदे, विजयसिंह मोहिते पाटील, हरीबानाना शिंदे, आनंदराव देवकते यांनी सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूरची स्थापना केली. दूध संघ इ. स. १९८३ पासून कार्यरत झाला. तेव्हापासून दर पाच वर्षांनी लोकशाही पध्दतीने निवडणूक होतात. यामध्ये प्रामुख्याने निवडणुका ह्या बिनविरोध झाल्याचे दिसून येते. संचालक मंडळाचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा आहे.^{१४}

➤ **कर्मचारी वसाहत :**

दूध संघाकडे इ. स. २००६ मध्ये जमीन व इमारत अशा स्वरूपात कायम मालमत्ता ८,२४,८०,२०३.०३ रू. एवढी आहे. दूध संघासाठी २४/१,अ,मुरारजी पेठ, सोलापूर येथे असलेल्या स्वतःच्या मालकित्या जागेमध्ये प्रधान कार्यालयासाठी इमारत बांधकामासाठी इ. स. १९९७-१९९८ मध्ये ५०.०० लाख रुपयांची तरतूद करून बांधकाम करण्यास सुरुवात करून इ.स. २००४-०५ मध्ये २ कोटी ५५ लाख रू. खर्च करून मुख्यइमारतीचे बांधकाम पूर्ण केले असून सोलापूर येथील याच संघाच्या मालकित्या जागेत अधिकारी व कर्मचाऱ्यांसाठी १ कोटी ५० लाख रू खर्च करून वसात बांधली असून विद्युत पुरवठा व्यवस्थित केला असून महानगरपालीकेकडून पाणी पुरवठा केला जात असून कर्मचाऱ्यांना सर्व सेवा सुविधा पुरविल्या जातात. त्याचप्रमाणे बार्शी, सांगोला, मंगळवेढा, टेंभुर्णी, पंढरपूर येथे असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी वसाहती बांधून त्यांना सर्व सुविधा देण्यात आल्या आहेत.

➤ **जिल्ह्यातील एकूण शाखा :**

२१ मे १९८३ साली सोलापूर जिल्हा दूध संघामार्फत दूध संकलनास सुरुवात झाली. सुरुवातीस ५४ सभासद संख्या होती आणि दैनंदिन दूध संकलन १८ हजार लिटर होते. इ.स. २००५-२००६ मध्ये दूध संघाच्या सोलापूर जिल्ह्यात २४४५ दूध संकलन केंद्रे (डे-च्या) आहेत. या प्राथमिक सहकारी दूधउत्पादक संस्थांच्या माध्यमातून १२,७४,२८,२२७ लिटर दूध संकलन केले आहे. संघाची दैनंदिन सरासरी ३,४९,११८ लिटर आहे.^{१५}

➤ **दूध पुरवठा संस्थाची विगतवारी :**

दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची वरचेवर मागणी वाढत चालली असल्याने संघामार्फत ती पूर्ण करण्याच्या हेतूने अनेक मार्ग अवलंबून किंवा दूध उत्पादकांना जास्तीत जास्त सुविधा पुरवून दूध संकलन वाढवण्याचा प्रयत्न करीत आहे असे असले तरी प्रत्यक्ष संकलन केंद्राच्या काही अडचणीमुळे शिवाय स्पर्धा वाढल्यामुळे, नैसर्गिक आपत्तीमुळे कांही दूध संस्था ह्या अतिशय कमी दूध संकलन करताना दिसून येतात.

संदर्भ :

- १) रसाळे उध्दव, दुग्ध व्यवसायाचे संवर्धन, (ग्रामीण विकासाची यशोगाथा), निरज प्रकाशन, पंढरपूर, जि. सोलापूर, २००१, पृ. ६.
- २) पाटील विनायकराव, काळे के. एम., (संपा), दुग्ध व्यवसायाची दिशा अश्वमेध पब्लिकेशन, कुलाबा-मुंबई, १९९८, पृ. ९.
- ३) पाटील बी. पी., कुभार एकनाथ, दुग्ध व्यवसाय दशा आणि दिशा, आशानंद प्रकाशन, कोल्हापूर, २००४, पृ. २३.
- ४) कुलकर्णी अनिलकुमार, दूध उद्योग, कॉल्टीनेटल प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ. ४२.
- ५) कुलकर्णी एस. के., को-ऑपरेटिव्ह डेव्हलपमेंट, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, नोव्हेंबर २००९, पृ. १२०.
- ६) Kulkarni K. R., Theory and Practice of Co-Operative in India and Abrod, Vol-3, Bapat Publikeshan, October, 1958, P. 648.
- ७) रसाळे उध्दव, दुग्ध व्यवसाय यशाची गुरूकिल्ली, राजेश प्रकाशन, पुणे, १९९९, पृ. २६.
- ८) Indian Co-Operative Movement Profile, National Co-Operative Union of India, 1992-2004, New Delhi.
- ९) मार्कडेय नितीन, दुग्ध व्यवसाय इस्त्रायचा, रेणूका प्रकाशन परभणी, पृ. १०.
- १०) मुंडे वसंत, महाराष्ट्रातील दुग्ध व्यवसाय (म्हत्सपालन), सविता प्रकाशन, उस्मानाबाद, २००१, पृ. ३६.
- ११) बुरकुळे सो. स., आदर्श दुग्ध व्यवसाय, रोहन प्रकाशन, मुंबई, २०००, पृ. ९६.
- १२) विकासगाथा माढ्याची, दैनिक पुण्यनगरी, सोलापूर, २० ऑगस्ट २००९, पुरवणी, पृ.४.
- १३) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित, सोलापूर, २००६-०७, पृ. ३०.
- १४) मुलाखत, चवरे सचिन (अधिक्षक), सोलापूर जिल्हा दूध उत्पादक व प्रक्रिया संघ मर्यादित सोलापूर, ५ मे २०१३.
- १५) वार्षिक अहवाल, सोलापूर जिल्हा दूध संघ, १९९३-९४, २००५-०६.